

HEBOG & NANTLLE

Mae'r mynyddoedd i'r Gorllewin o Feddgelert a Rhyd Ddu, yn ffurfio dwy gefnen amlwg yn amgáu dyffryn prydfferth Cwm Pennant. I'r Gogledd o Ddyffryn Nantlle, fe geir Mynydd Mawr a'i fryniau, ardal sydd yn dangos effaith y diwydiant llechi mewn sawl man. Ar y cyfan, mae'r ardal yn ddistawach na weddill Eryri ond un gyda golygfeydd ardderchog.

Moel Hebog 782m SH 564470

Yr ystyr a dderbynnir yn gyffredinol bellach sy'n gysylltiedig â'r term *moel* yn y dirwedd yw ystyr yr ansoddair *moel* 'llwm, noeth, crwm'. Oherwydd hyn, tybir yn gyffredinol bod y gair *moel* mewn enw yn derm am fryniau sy'n grwn, yn llyfn a'r copa yn noeth o goed. Yn anffodus, mae hyn yn llawer rhy syml ac yn aml iawn yn anghywir oherwydd y bod mwy o ystyron na hyn yn gysylltiedig â'r gair. Ar wahân i'r diffiniadau mynydd llyfn, crwn a di-goed, mae gan un hefyd *moel* 'pig bryn neu fynydd, copa' [weithiau'n cyfeirio at siâp pigfain] yn ogystal â *moel* 'pentwr, twmpath' [gyda chyhuddiad tuag at ffurf gonig]. Gwelwyd yr ystyron hyn hefyd mewn geiriaduron Cymraeg cynnar, er enghraifft: *'Moel or y Foel doth also signify a heap of corn, butter and of other things of the like sort, when raised up like a pyramid above the brim of the vessel in which it is contained'* Antiquae Linguae Britannicae (1753).

Mae Geiriadur Prifysgol Cymru (GPC) yn rhoi yr ystyron eraill i'r gair *moel*, sef: 'pen bryn neu fynydd, copa'; 'twmpath, pigyn'. Yn anffodus maent fel arfer yn cael eu hanwybyddu.

Rhaid bod yn ofalus wrth asesu siâp neu ffurf unrhyw nodwedd ffisegol ar fynydd neu'r bryn gyda'r term *moel* yn yr enw; gan fod llawer o enwau ble mae'r ystyron 'anhofiedig' yr elfen *foel* yn cyd-fynd yn well â ffurf y mynydd. Yn anffodus, mae'r dehongliadau hyn yn dal i gael eu hanwybyddu, boed mewn llyfrau neu erthyglau am y mynyddoedd. Nid yw bob amser yn fater syml penderfynu pa ddehongliad sy'n cyd-fynd ag enw, ond mae'n well os gwnaed rhywfaint o ymdrech i geisio asesu unrhyw nodwedd. Gellir gweld yr anawsterau sy'n gysylltiedig â barnu ystyr yr elfen *moel* yn enw'r mynydd hwn.

Gellir dehongli Moel Hebog yn sicr fel copa noeth ac yn gymharol lyfn ac mae hyd yn oed yn edrych yn grwn o rai pwyntiau'r cwm pawd, yn bennaf o'r gorllewin. Felly i lawer mae hwn yn enw syml *moel* 'noeth' [ond mae gan bob mynydd uchel gopaon noeth]; hefyd, mae'r dehongliad *moel* 'llyfn' braidd yn ansicr fel y mae gan Foel Hebog o'r rhan fwyaf o agweddau eraill ffurf gonigol fawr a byddai hyn yn cyd-fynd â'r dehongliad *moel* 'copa, pentwr conigol'. Yna mae'r penderfyniad ynghylch pa un sydd orau ar gyfer yr enw hwnnw yn dod yn benderfyniad personol.

Ffurf gyntaf yr enw, a gofnodwyd ym 1269, oedd Morleheadauc; gyda morl fel camsillafiad y gair *moel* 'bryn conigol'; yr ail elfen yw ehedog, ehedawg 'adar, hedfan', Cernyweg *edhen* 'aderyn'; yn hytrach na'r gair hebog 'aderyn ysglyfaethus'. Mae'r elfen ehedog yn cysylltu'r enw gyda synnwyr yn agosach at Fryn yr Adar yn hytrach na Bryn yr Hebog. Mae'n debyg bod y dehongliad hebog yn ganlyniad i'r ffurf a amlygwyd fel Moel Haprock ym 1781. Yn anffodus, llygriad yw'r haprock o'r gair *hebog*, a'r fersiwn yma sy'n parhau mewn defnydd heddiw. Mae Hebog yn deillio o'r gair Hen Saesneg *heafoc* 'hawk' a gafodd ei ddrysu â'r ehedog gwreiddiol. Fodd bynnag, yn ei lyfr Tours of Wales mae gan Thomas Pennant Moel Hedog, ac felly'n ei gysylltu yn ôl i'r ffurf gynnar. Gallai'r mynydd fod yn gysylltiedig ag adar; p'un a yw'n adar neu'n chwedlonol. Ond, wrth edrych ar y mynydd o'r Gorllewin, mae ffurf y gefnen yn edrych fel aderyn ai adenydd yn ymestyn allan. Moel Hebog 1838 AO.

Wrth dorri mawn ar lethrau'r mynydd yn 1784 fe ddaethpwyd o hyd i darian efydd syfrdanol tua 1m mewn lled; yn cynnwys cylchoedd consentrig ac wedi'i dyddio i ddiwedd Oes yr Efydd.

Craig Cwm Silin 734m SH 526503

Enwid y graig a hefyd y mynydd ar ôl y llyn, y tebygrwydd yw mai benthychiad yw'r gair *sil* 'pysgod

ieuanc' o'r Wyddeleg *sil* 'hâd'; Hen Gymraeg *hil* 'magu'; neu air Gwyddeleg arall, *suil* 'llygad' sydd. Yn rhoi 'llyn y magu'; neu, 'llyn y tarddiad'. Er hyn, i'r mwyafrif, enw sy'n gysylltiedig ag enw personol fel Silin, Silyn; o'r enw personol Hen Gymraeg Sulgen sydd. Ar fap yr AO cyntaf yn 1838 fe welir y ffurf Craig-cwm-silyn.

Trum y Ddysgl 710m SH 545517

Wedi'i enwi oherwydd ffurf powlen y cwm; y *dysgl* 'llestr crwn neu hirgrwn, bowlen' yw'r cwm rhewlifol. Ystyr y gair *drum*, *trum* yw 'bryncyn, bryn neu gefnen, braich yn ymestyn allan o'r mynydd'; o'r Hen Gymraeg *drum* sy'n gysylltiedig â Chernyweg *trum*, *drum*; Gwyddeleg *druimm* 'cefnen, llechwedd, mynydd'. Trum y Ddesgil 1781 Myrddin Fardd, Trum-y-ddysgl 1838 AO.

Garnedd Goch 700m SH 511495

Mae'r gair *carnedd*, sef *carn* 'gwyddfa, twmwlws neu domen' + terfyniad enwol *-edd*; yn gyffredin mewn enwau mynyddoedd. Heblaw *carnedd*, yr Oes yr Efydd, fe all y term gyfeirio at gopa creigiog, bryn creigiog, neu hyd yn oed mynydd gyda ffurf *garneddog*. Mae yn gywir gyda'r fannod o'i flaen ar fapiau AO 1838, fel Y Garnedd goch. Ond yn anghywir heb y fannod fel Garnedd Goch ar y Cyfres 6" 1830-80 AO, ac mae'r ffurf anghywir Garnedd Goch dal ar fapiau'r AO.

Mynydd Mawr 698m SH 540547

Mae'r mynydd yn un amlwg iawn, ac oherwydd ei agosrwydd i Gaernarfon ac yn edrych yn fwy. Mae'r gair mynydd yn gysylltiedig â'r Gernyweg *meneth*; Hen Lydaweg *mened*; Hen Gymraeg *minid* o'r Frythoneg **monedo-*. I ddechrau, term yn golygu 'bryn uchel, crib amlwg' oedd, yn ddiweddarach, estynnodd y gair i ddynodi 'darnau o ucheldir, rhostir'. Yn hwyrach eto defnyddir y term ar gyfer 'porfa agored', ond nid o reidrwydd ar dir uchel. Ar y copa ceir *carnedd* o Oes yr Efydd 22m o led, a gellir ei weld o gryn bellter. Mynydd Mawr Thomas Pennant 1810, Mynydd mawr 1838 AO.

Mynydd Drws y Coed 697m SH 549518

Drws y Coed yw enw'r fferm a'r bwlch. Y *drws* 'bwlch neu adwy drwy fynyddoedd' + *coed* 'coedwig'; mae *drws* yn gysylltiedig a Hen Wyddeleg *dorus*, Brythoneg **drust*; y ddau air wedi datblygu o'r Gelteg **duorestu* 'bwlch neu adwy yn y mynyddoedd'. Mae'r mynydd yn yr enw yn cyfeirio at borfa uwchdir neu gynefin sy'n perthyn i'r fferm. Nid oes angen y cysylltnodion fel a welir ar fapiau'r AO. Mae'n debygol mai hen enw'r mynydd oedd Y Garn, yn ymwneud â siâp y mynydd a phresenoldeb y carn ar ei gopa. Mae'r enw Y Garn i'w weld ar fapiau AO 6" 1840-80 yn amlwg iawn.

Y Garn 663m SH 551526

Rhaid dewis pa ystyr y gair *carn* 'carnedd, gwyddfa, twmwlws neu domen' sydd, yn gyfystyr a'r Llydaweg *karn*; Chernyweg *carn*; Gwyddeleg *carn* 'twr o gerrig'. Heblaw mynydd gyda charn ar ei gopa, yn aml mae'r term yn disgrifio bryn sydd yn atgoffaol o ffurf carn. Mae yna ddau garn Oes Efydd ar gael.

Moel yr Ogof 655m SH 556479

Moel 'mynydd conigol' + *ogof* 'agen, ceudod', cymharer â Chernyweg *gogo*, *fogo*, *ogo* 'ogof'; gwelir yr enw sydd ar y map AO 1838. Un hen enw ar yr agen oedd Moel Ogof Elen; sef Elen (Helen) gwraig Macsen Wledig. Os nid Ogof Owain Glyndwr sydd, tybed os ogof arall ar y graig o'r enw Y Diffwys ydyw, ar sbardun gogleddol Moel Hebog.

Mynydd Tal y Mignedd 655m SH 535514

Yr oedd Dyffryn Nantlle yn llawer gwlypach ar un adeg, gyda mwy nac un llyn a chors hir uwch y llynnoedd. Ar ffin y corstir oedd y fferm o'r enw Tâl y mignedd, sef *tâl* 'pen pellaf, ymyl' y *mignedd* 'corstir, gwern'; mign yw'r unigol. Felly porfa fynydd y fferm yw enw'r mynydd, nid oes angen y

cysylltnodion yn yr enw. Tal Mignedd 1781 Thomas Pennant.

Moel Lefn 638m SH 553485

Ceir yma *moel* 'bryn crwn' + *lefn* 'esmwyth'; treigliad y ffurf fenywaidd y gair llyfn 'gwastad, heb rychau'. Wrth edrych ar y mynydd o'r De ag o Gwm Pennant gwelir llethrau a chopa esmwyth, ond mae'r llethrau Gogleddol yn rhai bras ac yn greigiog iawn. Ar fapiau 6" cynnar yr AO yn 1840-80 fe welir yr enw fel Moel Lefain. A'i chamgymeriad sydd, neu oes posib cysylltu'r enw â'r term llefain fel yn garreg lefain 'carreg ateb' yn wreiddiol? Moel Lefn 1838 AO.

Mynydd Craig Goch 609m SH 497486

Fe all y graig fod yn goch oherwydd mwynau, enwedig haearn. Fodd bynnag, mae'r llethrau deheuol a gorllewinol y bryn wedi'u gorchuddio â rhedyn, grug a glaswelltau mynydd melyn; yn eu lliwiau gaeafol, fe ellir ystyried unrhyw un ohonynt yn goch. Ar y llethrau deheuol, fe welir cymhlethdod gwasgaredig o adfeilion a chaeau, yn dangos defnydd dynol ar un adeg. Craig goch 1838 AO, Mynydd Craig-coch 1887 AO.

Y Foel Rudd 573m SH 549544

Ffurf treigliedig y gair *rhudd* 'coch, cochlwyd' yw rudd, mae'r gair yn gysylltiedig â Hen Gernyweg *rwd*, Gwyddeleg Canol *riúad*; sydd o'r Gelteg **roudos* ac yn y pen draw yr Indo Ewropeaidd **reudh-* 'coch'. Fodd bynnag, ers cyfres 6" 1888-1915 mapiau'r AO, rhoddir yr enw fel rûdd. Nid yw hyn yn bodoli fel gair yn y Gymraeg.

Yn anffodus, er bod *rhudd* 'coch, cochlwyd' yn debygol, gall llygredd y geiriau *yr hydd* 'y carw' fod yn ddewis arall; gyda rudd/rhudd diweddarach yn cysgodi'r gwir ystyr. Mae'n ddewis anodd a does dim sicrwydd ynglŷn â'r sillafiadau a roddir ar fapiau'r OS yn ateb i'r dewis. Mae ffurfiau cyfatebol croes rhudd/yr hydd wedi'u cofnodi mewn nifer o leoliadau ledled Nghymru. Moel y rhudd 1838 AO, Moel Rhudd 6" 1840-80 OS, Foel Rudd 1888 6" OS, Foel Rûdd mapiau AO cyfoes.

Moel Ddu 553m SH 579443

Moel 'bryn conigol' o rai agweddau gyda llechweddau sydd yn *ddu* 'du, tywyll' oherwydd lliw'r creigiau a'r ardaloedd o gysgod.

Bryn Bannog 519m SH 576456

Ni ddefnyddiwyd y gair *bryn* lawer yn Eryri fel enw ar fynyddoedd; cymharer bryn gyda'r Cernyweg *bren*, o'r Frythoneg **brunniā*, sy'n debyg i'r Hen Wyddeleg *bruinne* 'bron'. Mae'r geiriadur yn rhoi bannog 'uchel, aruchel, nodedig'; tra bo'r bryn yn *gymharol isel* y mae yn weddol amlwg, gyda llethrau serth yn ymestyn i fyny tuag at y brig hir. Cernyweg *ban* 'uchder', Gwyddeleg *benn* 'mynydd, corn, pigyn'. Brynbannog 1641 Papurau Wynn.

Moel Tryfan 427m SH 516563

Wrth edrych ar y bryn o'r Gogledd, mae yn un eithaf llyfn a chrwm; felly mae yn enghraifft ardderchog o ddisgrifiad cyffredin y term *moel* 'bryn pencrwn' yn hytrach na bryn conigol. Ond beth felly yw'r rhesymeg y ty ol i *tryfan* 'cefnen bannog' yn y man? Wrth edrych ar y bryn yn fanylach fedrir nodi brig creigiog go hir ar hyd ei gopa. Felly, *moel* 'bryn crwn' ond un gyda sgarp amlwg, sef y *tryfan* 'pigfain'. Moel-y-Tryfan 1838 AO.

Castell 388m SH 562495

Mae ystyr *castell* 'amddiffynfa maen' yn un syml, enwedig ble mae'r creigiau yn atgofio un o furiau maen. Ond ar fap 1838 yr AO Y Graig Ddu yw'r enw; yn wrthgyferbyniol i'r enw Y Graig Wen yn 594507 ar ochr arall y dyffryn.

Mynydd y Cilgwyn 347m SH 498543

Yn ei ddefnydd yn y dirwedd, mae'r gair *cil* fel arfer yn dynodi 'cornel, encilfan, gesail'; felly *cil* 'gesail' + *gwyn* 'golau' i ddynodi ardal rewllyd neu hyd yn oed safle yn llygad yr haul. Cernyweg *kyl* 'gesail, ty gefn', Hen Wyddeleg *cail* 'cornel'. Pen y Cilgwyn yw'r term arall ar fapiau'r AO. Cilgwyn Common 1813 Llawysgrifau Porth yr Aur, Mynydd y cilgwyn 1838 AO.

Moel Smytho 343m SH 521577

Yn lleol, yr enw a ddefnyddir yw naill ai Smytho neu Smythaw; enw personol ydyw, neu enw sy'n tarddu o'r Saesneg Canol *smothe* 'llyfn' sydd. Fodd bynnag, ychydig i'r Gogledd mae cefnen gyda'r enw Braich Moel 'smythaw ar fap AO 1838. Os (*e*)*smwythau* 'i leddfu, llacio, gwneud yn hawdd' yw'r term a ddefnyddir, a'i chyfeiriad at lwybr haws i fyny at yr uwchdir. Moel smythaw 1838 AO.

Clogwyn y Garreg 336m SH 557538

Mae'r term *carreg* 'craig' yn gymharol i'r Gernyweg *carrag* 'craig'; Llydaweg *karrek*; tra bo'r gair Gwyddelig *carraig* 'carreg' wedi ei fenthylg o'r Gymraeg. Gair cyffredin iawn yn y dirwedd ac mae'r bryn wedi'i orchuddio â chreigiau, â llawer o glogwyni bach yn ogystal. Er ei fod braidd yn isel, mae'n dal i fod yn eithaf amlwg, enwedig wrth edrych o gyfeiriad Ddyffryn Nantlle. Dangosir yr enw Carreg Lefain 'carreg ateb' ar y graig mewn hen fap Stad Vaynol o 1777.

Bryn Bugeiliaid 306m SH 483497

Enw digon syml, sef lluosog y gair *bugail*, yn gysylltiedig a Chernyweg *bugel*; o'r Cymraeg Canol *bugeil*. Mae'r sillafiad bugelydd yng nghyffwrdd gyntaf mapiau'r AO yn ffurf braidd yn hen o'r sillafiad. Bryniau-bugelydd 1838 OS.

Bryn Ffynnon 303m SH 477493

Mae'r *ffynnon* 'pydew' wedi ei gofnodi ar y mapiau.

Moel yr Erw 290m SH 561449

Dilynir yr elfen foel gan gyfeiriad at - yr + *erw* 'daliad tir, ardal', cyfeiriad a godwyd o enw'r fferm Erw Suran. Mae'n debyg mai defnydd hwyr o'r gair *moel* sydd, i ddisgrifio 'bryn' neu 'borfa fynydd'. Foel yr Erw yw'r enw ar fapiau'r AO 6° ers 1888.

Moelfryn 277m SH 569512

Mae'r bryn bach hwn bellach wedi'i orchuddio â choedwigaeth ac mae'n edrych yn gywir fel *moel* 'bryn noeth, crwn'; er yn union ar y copa mae yna gnwc bychan sef *copa bach creigiog*, felly efallai mai *moel* 'pig, copa' sydd. Fodd bynnag, gerllaw, ar y map AO presennol mae'r enw Y Gader, enw a oedd yn llawer agosach at y copa ar fapiau cynnar yr AO. Ymhellach, *Parc y Gader* oedd enw'r llechwedd islaw (Parcygadair heddiw) ac mae'n debyg mai'r enw Y Gader oedd enw'r bryn yn wreiddiol.

Gall hyn olygu bod y copa yn un o'r lleoliadau cader 'cadarnle' gyda waliau cerrig o amgylch y cnwc neu'r brig creigiog. Mae'r waliau cerrig i'w gweld ar yr hen fapiau OS 6° ac mae rhai i'w gweld o hyd ar y mapiau 1:25,000 AO presennol. Mae rhai o'r waliau o amgylch y bryn yn debyg i'r waliau cerrig a welir o gwmpas caeau'r ardal; ond mae waliau eraill wedi'u hadeiladu yn erbyn y bryn creigiog. Mae'n anodd gweld pam y byddai bryncyn creigiog yn cael ei ddefnyddio fel corlan, gyda'r copa creigiog yn defnyddio y rhan fwyaf o'r gofod y tu fewn i'r waliau.

Byddai hwn yn lleoliad da ar gyfer safle amddiffynnol gan y byddai'n rheoli unrhyw symudiad Gogledd-De rhwng Beddgelert a Rhyd Ddu, yn ogystal â'r trac hynafol draw i Gwm Pennant. Fodd bynnag, gan fod yr ardal yn ddwfn yn y goedwig ni ellir bod yn sicr, mae llawer wedi'i newid yn y man gyda choed enfawr wedi'u dadwreiddio ac effeithio'r safle. Mae rhai ardaloedd wedi eu dinistrio'n llwyr. Mae hi'n anodd gwneud penderfyniad cadarn ynglŷn â phresenoldeb rhyw fath o amddiffynfa; neu, oedd yna fuarth neu gorlan o gwmpas y cnwc yn atgoffaol o hen gadarnle? Ni

fyddai'n amhosibl derbyn y byddai defnydd amrywiol a newidiol yn bosibl mewn safle tebyg; mater hawdd fyddai trosi buarth neu gorlan i safle amddiffynnol ac vice versa.

Cyfeirwyd at y man sawl gwaith dros y blynyddoedd: 'Linne dan cader erechiugui a quarter of a myle every way': The Itinerary in Wales; J Leland 1536-9 .

'A little higher up South-East is a lake called Llyn y Gader 'Lake of the Fortress': Observations on the Snowdon Mountains; William Williams 1802.

'Llyn Cadair yr Aur Vrychyn, near Quellyn pool, on the road from Caernarvon to Beddgelert': The Cambrian Register; 1818.

'Tradition speaks of a fortress which stood on the highest point of the hill, now turned into a plantation, which is on the left-hand side of the road, and a little way from it. This hill is called "Y Gadair", and the lake immediately beyond it has received its name from it — Llyn y Gadair. Edward Llwyd, the learned antiquary of Oxford, was of opinion that "Caer" was only an abbreviation from "Cadair". If so, and it is likely enough, we have here the Welsh word for fortress in its unabbreviated form. As the old Roman road passed this way, it is quite probable that this fort guarded this portion of it.' Bedd Gelert - its facts, fairies and folk-lore; DE Jenkins & WB Jones 1899.

'Llyn y Gader gynt Cadair-yr-Eurwrychyn': Y Llenor; WJ Gruffydd 1938. Hefyd, fe welir y ffurf Llyn Cadair yr Eurwrychyn yn Archifau Melville Richards.

Craig y Gesail 273m SH 545443

Mae'r gair *cesail* 'gilfach, cornel' yn dynodi'r newidiad mewn ongl y graig sy'n rhoi'r enw i'r bryn.

Y Bengam 267m SH 555444

Mae'r enw *pen* 'copa' + *cam* 'crwm' yn ddisgrifiad da ar y gefn wastad grwm.

Moel y Gest 262m SH 544389

Mae'n anodd penderfynu pa ffurf y gair moel sydd, os yw'n weddol gynnar, yna moel 'bryn conig' sydd yn debygol oherwydd ei ffurf; neu, os yn hwyr ei ddefnydd gall yr ystyr moel 'porfa mynydd' ddylanwadu. Ffurf cynnar yr enw oedd Y Gest; defnyddir y term *cest* 'bol(mawr)' fel disgrifiad addas ar fryn sy'n chwyddo i fyny o wastadeddau'r morfa. Ceir amddiffynfa cyn-hanesyddol ar y copa. Fe roddwyd un disgrifiad fel: [Kest, the Belly, as y Gest in Merionethshire, Hergest (an legendum Hir-gest), i.e. Long Paunch in Herefordshire.] 1719 Glossarium Antiquarium Britannicum.] Gest 1306/7, Gest 1352 Revue Celtique, Gest 1562 Llawysgrifau Brogyntyn, Gest 1569 Llawysgrifau Tanybwllch, Y Gest c.1600 Llyfr Baglan, Moel-y-gest 1838 AO.

Clogwyn Melyn 235m SH 486537

Erbyn heddiw, mae hi'n anodd penderfynu ar y lliw cywir pan yr ydym yn edrych ar enwau dirweddol gyda lliwiau yn eu henw. Mae lliwiau'n newid gyda'r tymhorau ac y gall liwiau newid ystod y dydd,. Mae newidiadau dynol a ffarmio yn gwneud pethau'n anoddach. Gyda'r term melyn, y gall ei ystyr amrywio o felyn i frown, y clogwyn 'craig, diffwys' yw'r llechwedd greigiog.

Bryn Ystymcegid 190m SH 514419

Enw ar y bryn a godwyd o'r fferm/cartref gwreiddiol, sef cyfuniad o *ystum* 'tro, troad' + *cegid* 'cegyr, cegiden, planhigyn gwenwynig' Hemlock: *Conium maculatum*. Ystymkegid 1601 Llawysgrifau Dolfriog, 1627/8 Llawysgrifau Brogyntyn, Ystymcegid 1765. Ond Cefn y Fan oedd yr enw ar hen fferm Canoloesol yn agos i gopa'r bryn; Kevyn y Fan 1589/90 Llawysgrif Dolfriog, Cefn y Fan 1838 AO.

Bryn Du 184m SH 592466

Mae'r gair *bryn* 'mynydd bach' yn enw eithaf cyffredin ar dirwedd, i'w weld yn y Gernyweg pren, Gwyddelig bruinne. Mae'r du yn gyfeiriad at dywyllwch y graig neu ei agwedd. Nid oes angen y to bach ar y llythrennau fel y gwelir ar enw map yr AO presennol.

Bryn Hywel 159m SH 515418

Bryn 'bryncyn' + enw personol Hywel; yr oedd yna gynnig i gysylltu'r bryn gyda'r gair hywel 'gweladwy, gweledig' fel 'marc' morwyr.

Moel Ednyfed 136m SH 503393

Mae'r copa bach amlwg, sydd hefyd gyda'r enw Mynydd Ednyfed, yn awgrymu moel 'copa, bryn conigol' + Ednyfed, enw personol. Yr oedd yr enw yn un cyffredin ar un adeg; roedd y Gymraeg Canol *Iutnimet*, *Idnyuet*, *Edynyuet*, o'r Frythoneg **Jiudonemetos* 'arglwydd' neu 'arglwydd y man cysygreddig'. Mae yna encilfan o gwmpas y copa.

Moel y Gadair 67m SH 522392

I lawer, *cadair* 'sedd, eisteddfan, gorsedd' sydd yn yr enw, hyd yn oed os nad oes ffurf fel sedd i'w weld yn y dirwedd. Rhesyng y ddadl wedyn yw mai gorsedd neu uchelfan ffigurol sydd yn yr enwau ac nid oes angen ffurf fel *pant* neu ddyffryn i ddynodi'r sedd. Tra bo hyn yn bosibl, yn y GPC mae ystyr y gair *cadair* wedi eu hehangu i dderbyn 'gwrsyll, caer, amddiffynfa' a 'trigfan' fel ystyron. I rai etymolegwyr, y term osodiadol **cader* sydd yn yr enwau, gydag ystyron sy'n deillio o'r ffurf Brythoneg osodiadol **cader* neu **cater* 'amddiffynfa, caer', yn gysylltiedig â Hen Wyddeleg *cathir* 'safle amddiffynnol'. Fel y ysgrifennwyd John Davies yn ei Dictionarium Duplex 1632 **Cader, Septum, Castrum, locus munitus; ut Cader Idris, Cader Ddinmael*. **Cader** (Castel) diffynfa. A strong or fortified place. Y Gymraeg yn ei Disgleirdeb, 1804. Thomas Jones.

Mae nifer o fryniau gyda'r term **cader* 'safle amddiffynnol' yn ei henwau. Yn yr anhrefn ar ddiwedd y feddiannaeth Rufeinig a hefyd yr Oesoedd Canol cynnar, gallai bryn isel fel hwn fod wedi gweld adeiladwaith o ryw fath o amddiffynfa arno. Amddiffynfa i wrthyrru ysbeilwyr lleol ac eraill a oedd yn hwylio ar hyd y glannau. Fodd bynnag, nid oes angen darganfod cadarnle yno, mae'r tebygrwydd i safle caerog yn ddigon i'r enw ddatblygu. Yn sicr mae gan y bryn bach hwn gopa sy'n ymdebygu i gadarnle, gyda sgarpiau creigiog a llethrau serth; ond heb ymchwiliad archeolegol mae'n anodd bod yn sicr beth allai fod wedi bod yno.

Mae map AO 1837 yn dangos y fferm gyfagos a enwyd Bron y Gader, fferm arall yn agos ato a nodir fel Ysteddfa h.y. eisteddfa 'sedd, gorsedd'. Yn Archif Mellville Richards mae un yn dod o hyd i Bron y Gader fel cofnodiad yn 1448 ac Eisteddfa yn 1582. Tybed os ôl gysylltiad oedd yr enw Eisteddfa, neu, a yw'r enw yn cyfeirio at yr ystyr gwreiddiol? Mae benderfyniad i'w wneud: a oedd yna **cader* 'safle amddiffynnol' cyn-hanesyddol, a oedd yna amddiffynfa ôl-Rufeinig yn hwyrach, oes dehongliad diweddarach oherwydd ffurf y bryn fel safle a oedd yn debyg i gaer wedi digwydd, a fu ôl ddehongliad anghywir yma o enw'r bryn - un a oedd yn gysylltiedig ar ei hyd â *chadair* 'sedd, gorsedd'?

Oherwydd nad yw'r bryn yn un arbennig o fawr, neu yn un trawiadol rhaid gwneud nifer o benderfyniadau ynglŷn â'r safle a'r enw. A oedd **cader* 'safle amddiffynnol' cynhanesyddol ar ben y bryn? A oedd amddiffynfa ôl-Rufeinig yma oherwydd yr ymosodiadau a'r ysbeilio? A fu dehongliad diweddarach ffurf y bryn fel un a oedd yn debyg i safle amddiffynnol ar un adeg. Oedd yna ddehongliad o'r man fel safle o bwysigrwydd lleol; neu, a yw'r bryn yn gysylltiedig â chadair 'sedd, gorsedd' o ryw fath, ers oes? Mae'r dewis o ba elfen sydd i'w chael yma yn dibynnu ar benderfyniad personol.